

Бурдін М. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
проректор
Харківського національного університету внутрішніх справ

УКРАЇНЬСЬКА ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

UKRAINIAN LEGAL TERMINOLOGY OF THE LAND PROPERTY: A CIVILIZATIONAL DIMENSION

У статті досліджено українську юридичну термінологію, що сформувалась у процесі становлення інститутів держави і права, покликаних захищати інтереси суб'єктів земельної власності. Доведено, що вона споріднена за своїм змістом із юридичною лексикою європейських держав і суголосна європейській цивілізаційно-правовій культурі. Генеза юридичної термінології засвідчує, по-перше, неперервність демократичного змісту у функціонуванні номінованих нею інститутів держави та права від Київської Русі до козачства, а по-друге, її невідповідність російській юридичній термінології, яка несла відбиток Золотоординської деспотії та була впроваджена в український державно-правовий простір після скасування Гетьманщини й Запорізької Січі.

Ключові слова: юридична термінологія, віче, князь, гетьман, українська держава, московське самодержавство, суб'єкти земельної власності.

В статье автор исследовал украинскую юридическую терминологию, которая сформировалась в процессе становления институтов государства и права, призванных защищать интересы субъектов земельной собственности. Доказано, что она родственна по своему содержанию с юридической лексикой европейских государств и созвучна с европейской цивилизационно-правовой культурой. Генезис юридической терминологии показывает, во-первых, непрерывность демократического содержания в функционировании номинированных ней институтов государства и права от Киевской Руси до казачества, а во-вторых, ее несоответствие российской юридической терминологии, которая несла отпечаток Золотоординской деспотии и была внедрена в украинское государственно-правовое пространство после отмены Гетманщины и Запорожской Сечи.

Ключевые слова: юридическая терминология, вече, князь, гетман, украинское государство, московское самодержавие, субъекты земельной собственности.

In the article the Ukrainian legal terminology that has been established in the making institutions of law designed to protect the interests of land ownership. It is proved that it is related in content with the legal vocabulary of European countries and fits European civilization and legal culture. Genesis legal terminology shows first, continuity in the functioning of the democratic content of its nominated institutions of state and law of Kiev Rus to Cossack; secondly, its discrepancy Russian legal terminology, which bore the imprint of the Golden despotism and was introduced in the Ukrainian state-legal space after abolition and Zaporozhye Sech.

Key words: legal terminology, council, prince hetman, Ukrainian state, Muscovite autocracy, subjects of land ownership.

Увага до юридичної термінології та її розбудови на власній національній основі, стан і глибина її вивчення – це показники рівня розвитку держави, суспільства, нації, національної свідомості та правосвідомості, національної духовної культури в різних її проявах [1, с. 56]. Актуальність теми дослідження посилюється й необхідністю, по-перше, розширення тематики пізнання земельно-власницьких відносин в історії держави та права України; по-друге, звільнення контексту історії земельних відносин від необ'єктивних понять російської юридичної лексики; по-третє, остаточного позбавлення марксистського концепту феодалізму в тлумаченні української історії від Київської Русі до часів Миколи I російською та радянською історіографією.

Один із провідних дослідників І. Лисяк-Рудницький писав, що «немає жодного історичного сенсу на ціле тисячоліття, від Рюрика до Миколи I, малювати ярлик феодалізму» [2, с. 3]. Він дає таке визначення феодалізму: «Феодальний лад характеризується натуральним (неринковим) хліборобським господарством. Основними класами феодалізму є напіввільні

селяни, прикріплені до землі (кріпаки), і землевласницька аристократія» [2, с. 47].

Зауважимо, що термін «феодалізм» був ключовим у розумінні приватновласницьких відносин в історії держави та права України згідно з тлумаченням російської історіографії. До цього часу існують правові погляди про те, що на першому етапі завершується об'єднання східнослов'янських племен у велику державну формацію, названу Руссю, вся влада у якій була в руках князя з дружиною [3, с. 18]. Як бачимо, князь мислиться як військово-адміністративний чинник об'єднання руських земель у державу та їх підкорення. Насправді це не відповідає дійсності, оскільки до появи інституту князя хліборобська слов'янська спільнота випродукувала народоправний інститут – віче. «Міські збори, – на думку Г. Вернадського, – були загальним інститутом у давній Русі як у великих містах, так і в сільській місцевості. У цьому розумінні в кожного давньоруського міста було своє власне віче. Але зібрання в столиці землі репрезентувало собою віче в соціальному сенсі цього терміну, тобто як цілком розвинутий політичний інститут віча мало свій голос у вирі-

шенні питання престолонаслідування, підтримувало або ж виступало проти кандидата з позиції інтересів міста і в певних випадках навіть вимагало зречення князя, котрий перебував у владі» [4, с. 204–205].

Термін «князь» має юридичне значення в загальноправовій культурі України, якщо абстрагуватись від конкретних носіїв владних функцій. Водночас в історії держави та права європейських країн існують подібні за своїм змістом юридичні терміни: у Польщі – воевода, в Німеччині – герцог, в Англії – граф. І. Мазепа вважає, що «в Польщі дружинна форма організації військ значною мірою через перевагу хліборобства над сировинною промисловістю перестала існувати вже в XI ст.» [5, с. 27]. Воеводи як військово-адміністративні управителі в Польщі мали можливість привласнити вільні землі, організувати в їх межах виробництво товарної хліборобської продукції та інволюційно трансформуватися у своєрідну соціальну верству, яка мала реальну владу над селянами воеводств і захищала не лише свої інтереси, але й інтереси селян як суб'єктів приватного землеволодіння. Саме ця велика землевласницька соціальна верства завадила концентрації влади в руках однієї особи – короля.

В інших європейських країнах процес формування великої земельної власності та інститутів державного управління відбувався у подібній формі. Так, у Німеччині та в ряді інших країн інститут герцогства також мав виборний характер. Представники цього інституту були військовими охоронцями землі. Саме тому землі, які підпорядковувались окремим герцогам, також іменувалися герцогствами (в Польщі – воеводствами, в Київській Русі – князівствами).

У науковій літературі існує найбільш усталене юридичне визначення поняття герцога як співвласника землі та її військово-адміністративного управителя. У процесі історичного розвитку цього інституту осіб, котрі обіймали посаду герцога, титулували, надаючи цьому терміну державного юридичного змісту. Подібним чином титулувалися воеводи та графи. На відміну від цього, в Україні князі не мали титулованого юридичного статусу, оскільки в державному управлінні існували два інститути – віче і тисяцький, представники яких стояли на заваді формуванню соціальної верстви князів – великих землевласників, які б концентрували у своїх руках важелі державної влади. Князі та бояри були рівноправними громадянами й не мали ніяких владних привілеїв.

У цьому контексті М. Володимирський-Буданов доводить, що, по-перше, «князі-варяги застали скрізь сформований державний устрій»; по-друге, «боярство давньої Русі не мало ніякої ні станової корпоративності, ні станових привілеїв»; по-третє, «право володіння землею належить не лише середнім класам – міщанам, але й нижчому – селянам»; по-четверте, «віче складалося головню з простих громадян, тобто головна роль у вирішенні справ належить народу» [6, с. 42–43, 56, 58, 41, 78]. Оскільки в межах Київської Русі було розвинуто

товарне виробництво сільськогосподарської продукції, а внутрішня та зовнішня торгівля становила вагомий частку сукупного національного продукту, то в силу своїх військово-адміністративних зобов'язань охороняти землю і торговельні шляхи князі та їхні дружини не були зацікавлені в набутті великої земельної власності. «Легко помітити, – пише В. Ключевський, – що боярське землеволодіння розвивалось слабо, не становило головного економічного інтересу для служилих людей. Дружинники давали перевагу іншим джерелам доходу, брали діяльну участь у торгових оборотах і одержували від своїх князів грошову платню» [7, с. 186].

Формування соціальної верстви великих землевласників у європейських країнах відбувалося за спорідненою схемою. Суб'єкти сільськогосподарського виробництва спочатку освоювали землі, потім привласнювали їх та продукували інститути держави та права для захисту своєї власності та своїх інтересів. У містах реміснична верства та купецькі корпорації були також зацікавлені в збереженні своєї власності та захисті інтересів сільськогосподарського виробника як постачальника сировини та харчових продуктів. Саме тому в європейських країнах, у т. ч. Україні, ринки були зосередженням не лише комерційної, але й політичної діяльності. У містах на ринках відбувалися, як правило, загальні збори міщан і селян для вирішення спільних державних справ в інтересах усіх суб'єктів земельної власності та землеволодіння.

Слід зауважити, що, на відміну від європейської правової культури з її інститутом земельновласницької аристократії, в Україні розгалужена система міст з їхнім вічем сприяла зміцненню народовладдя та функціонуванню земельновласницької сільської аристократії – глав сімейних дворогосподарств. Г. Вернадський звернув увагу на те, що в державно-правовій структурі європейських країн існувала земельновласницька аристократія, яка ділила владу з королем, тоді як в Україні не існувало інституту великої землевласницької аристократії, яка б підпорядковувала своїй владі економічні та політичні інтереси дрібного сільськогосподарського земельного власника. Г. Вернадський пише, що в Київській Русі, «на відміну від Заходу, не феодальне подвір'я, а місто було головним фактором економічної та соціальної еволюції» <...> князі на Русі, на відміну від короля на Заході, ділили владу з могутньою аристократією, але в Київській Русі існував ще й третій вагомий компонент, якого не було на Заході: місто» [4, с. 16].

З огляду на сказане доходимо висновку, що в українській державі домонгольського періоду не було жодних економічних і політичних підстав для формування великої землевласницької верстви. Водночас не було й мотивації для жорсткої централізації інститутів державної влади. Не було ні інституту єдиної централізованої державної влади, ні відповідного юридичного терміну. Тому застосування в теорії та історії держави і права України юридичних термінів «монархія», «васалітет», «сюзеренітет» в

оцінці землевласницьких відносин є безпідставним. Побіжно зауважимо, що в російській і радянській історіографії постійно акцентується увага на тому, що татаро-монгольське вторгнення в державно-правовий простір України-Русі було наслідком різних причин, зокрема відсутності міцної централізованої влади; також створено міф про цілковите знищення соціально-економічного потенціалу та державно-правових інститутів місцевого територіально-громадського самоврядування. В дійсності татаро-монголи мали на той час найбільш організовану військову силу і досвід завоювань великих територій, народи яких не могли їм протистояти, навіть маючи централізовані інститути влади.

М. Грушевський пише, що татарська окупація руських земель належить до «найбільш спірних» питань в історії України. Одні дослідники, переважно російські та польські, вважають, що татаро-монголи майже знищили місто й зруйнували сільське господарство, залишивши «повне запустіння». Інші переконані, що татари в основному наклали данину на селян, яку спочатку збирали «урядовці-баскаки», пізніше доручили цю справу князям, які присягнулися служити ханові [8, т. 2, с. 148–149]. «У той час, – пише М. Грушевський, – як земська маса входила в безпосередні відносини з татарами та під їхньою зверхністю почала «орати пшеницю і просо», аристократія, земська і дружинна, могла залишитися в містах або емігрувати» [9, с. 458]. Тож бачимо, що татаро-монголи по-своєму розуміли власну присутність у межах захоплених руських земель, вони воліли отримувати від селян і міщан данину, не обмежуючи їхніх традиційних форм народовладдя.

Інститути державної влади Руських земель після окупації татаро-монголами були перенесені в Галицько-Волинське князівство, у межах якого боярська землевласницька верства прагнула істотно звужити державно-правові функції князя та цілком усунути від влади міські віча. Бояри здійснили спробу захопити владу в Галицько-Волинському князівстві та розбудувати нові його інститути за польським взірцем. Разом із тим помітним було втручання сусідніх держав у внутрішні справи української держави: угорська королівська влада того часу підбурювала галицьких бояр змінити народовладний державний устрій Галицько-Волинського князівства, усунути від влади міщан та обмежити владу князя задля розширення повноважень боярської верстви [10, с. 133]. Проте міщани і селяни виступили за збереження чинного статусу державних інститутів, і внаслідок спільних дій частина заколотників була страчена, частина – емігрувала в Угорщину та Польщу. Отож, інститути приватного землеволодіння селян і міщан були збережені.

У період Литовсько-Руської держави юрисдикція суб'єктів земельної власності практично залишилася традиційною і була закріплена в Литовських статутах, норми яких були чинними в окремих регіонах України аж до XIX ст. У Преамбулі «Статуту Великого Князівства Литовського» 1529 р. стверджується, що «король польський і великий князь

литовський, руський, пруський <...> дарує закон цей і зобов'язується зберегти <...> всі права і привілеї для осіб католицького та православного віросповідання, а також світські привілеї <...> пращурів наших на володіння і вольності, незалежно від того, за якої доби, латинської чи руської, були надані вольності. Підтверджуємо і скріплюємо, наказуємо вважати їх такими, що мають силу на вічні часи» [11, с. 15]. Отож, чинні упродовж багатьох століть норми приватного землеволодіння та землекористування українських селян і міщан були юридично закріплені Литовськими статутами.

Юридична термінологія номінації суб'єктів земельної власності в межах України-Русі до скасування Петром I Гетьманщини була за своїм змістом усталеною та незмінною, що засвідчує про практику землеволодіння в її традиційній формі. Водночас слід зауважити, що суб'єкти землеволодіння мали всі політичні права, які надавали їм реальну можливість бути активними учасниками та співучасниками політичного, державно-правового життя. Незважаючи на той факт, що інститут віча практично існував спорадично за традицією, українські князі як представники влади виконували свої зобов'язання із захисту прав та інтересів селян і міщан, будучи співволодарями Литовсько-Руської держави (вони входили до Ради панів). У Литовсько-Руській державі до укладання Люблінської унії відбулася інволюційна трансформація інститутів та їхніх юридичних номінацій «віче» і «княжий суд». Земська управа і копний суд постали як більш досконалі державно-правові інститути регулювання земельних відносин.

Після Люблінської унії в найгіршому становищі опинилися селяни. В самій Польщі та на західно-українських землях, пише І. Мазепа, «вже до половини XVI ст. цілком запанували кріпацькі порядки. Східні українські землі, особливо Наддніпрянщина, до Люблінської унії були недоступні польській шляхті (поляки не мали права ні купувати земель у Литовській державі, ні займати державних посад), а тому були мало зачіплені процесом закріпачення селян. Тепер (законом 1573) встановлено й тут повну владу поміщиків над селянами. Селяни позбавляються права на землю і стають в повну залежність від того пана, що як власник або урядовець чи орендар розпоряджався ґрунтами, на яких вони сиділи. Селянин мусів відбувати панщину на шляхетському полі й підлягав судові свого пана, що мав необмежену владу над своїми підданими – селянами» [5, с. 46].

В умовах польської державно-правової системи термін «князь» було замінено на «гетьман». Вперше термін «гетьман» був запроваджений у чехів для номінації військово-адміністративного управління земельним округом. Польський король номінував українського князя Дмитра Вишневецького гетьманом. Цей термін за юридичним змістом споріднений з німецьким «герцог» і англійським «лорд». За часів Середньовіччя, тобто в епоху «феодалізму», термін «лорд» – це номінація інституту охоронця і управлінця територіальної спільноти в межах пев-

ної землі. В Англії – найбільш консервативна державно-правова система, а тому властиві їй юридичні терміни збереглися в їхній незмінності, але з варіаціями «лорд-канцлер» і «лорд-мер». Подібна схема спостерігається і в номінації українських інститутів державної влади – гетьман всієї України, гетьман війська Запорізького. Акцентуємо увагу на тому, що відповідно до Люблінської унії Литовський статут був чинним на всіх землях колишньої Литовсько-Руської держави. Литовський статут 1588 р. «оберегав князівство від втручання Польщі в його внутрішні справи, забороняв іноземцям займати державні посади, набувати землю і звання, оберегав природні ресурси краю» [12, с. 122].

Польська аристократична верства порушила умови Люблінської унії та норми Литовського статуту. З'явився інститут кріпацтва у його польському варіанті. На захист прав і свобод українських селян на приватновласницьке володіння землею став Д. Вишневецький. Постала Запорізька Січ. «Своєю вільною, без феодалного примусу та кріпащини працею на землі українське козацтво розвинуло передову інтенсивну економіку» [13, с. 18]. Січ була «цілком виразним великим промислово-торговельним підприємством <...> Польський історик Кубаля, окреслюючи геніальність Богдана Хмельницького, не міг з дива вийти, звідки цей вождь брав значні капітали на ведення війни, платню найманцям-татам тощо. Взагалі дуже багато можна було б сказати про економічну політику Запорожжя, що його багатству так заздрила несити Катерина II» [14, с. 99].

Запорізька Січ була опозицією гетьманській державі, що постала внаслідок національно-визвольної боротьби Б. Хмельницького. Основним мотивом опозиційної політики було те, що козацька старшина під проводом Б. Хмельницького прагнула побудувати станову державу. При цьому одна частина старшини орієнтувалась на польський взірць розбудови станової держави й воліла бути великою землевласницькою аристократією, щоб ділити владу з гетьманом; інша частина, переважно прихильники української православної церкви, воліли бути в складі Російської держави під покровительством Московського патріархату в боротьбі проти польського католицизму.

Юридичний зміст понять «козак» і «козацька держава» має неоднозначність у ціннісно-смісловій орієнтації на розбудову держави. М. Грушевський писав, що «починаючи з Хмельницького і кінчаючи останнім українським демагогом Петриком (кінця XVII ст.) українська інтелігенція взагалі й козацька старшина зокрема не уявляли собі суспільного устрою без станових привілеїв, без підлеглих і панів, і їхнє почуття ображалось тільки тим, що панамі були поляки, люди чужої народності й віри, або тим, що претендували на панство люди худородні, незаслужені» [9, с. 269]. Національно-визвольна боротьба під проводом Б. Хмельницького завершилася розбудовою нової української національної держави, яка за своїми державно-правовими інститутами істотно відрізнялася від усіх наявних тоді в Європі, при цьому вона зберігала юридичні

терміни номінації інститутів державної влади – як національного витвору, так і запозичені. Так, наприклад, «населення розділялося на кілька станів, які мали своє самоуправління, але всі разом підлягали гетьманському уряду: селяни виконували господарську повинність, тобто були піддані власнику землі, але мали свою управу і свій суд – т. зв. копний суд; міщани, які розділялися на тих, що володіли Магдебурзьким правом (отже, свій магістрат і суд) і що ним не володіли, підлягали козацькій, тобто державній, юрисдикції; духівництво мало власне самоуправління та суд, а шляхта, у принципі, ще за Хмельницького злилася зі старшинською козацькою верствою <...> Уся система була виборна: селяни вибирали своїх старших і членів копного суду, так само чинили міщани й козаки. Духовенство також вибиралося, зокрема священики приходів» [15, с. 43].

У козацьку добу досить широкого вжитку набуло юридичне поняття «вольності», синонімічне поняттю «свобода». Воно входило в ціннісно-сміслову структуру українського народу того часу і мотивувало боротьбу за національну незалежність, за рівні права у володінні приватною земельною власністю. У цьому розумінні козацька державотворча верства переорієнтовує функціонування інститутів державної влади на узагальнений взірць європейської цивілізаційно-правової культури, зокрема Англії, у якій аристократична верства зберігала свій вплив на внутрішню та зовнішню політику держави з одночасним розвитком капіталістичних основ виробництва в сільському господарстві та промисловості. Козацька революція під проводом Б. Хмельницького збіглася в часі з англійською буржуазною революцією під проводом Олівера Кромвелля. «Україна тоді стала вільна й незалежна, а Хмеля стали порівнювати з Кромвеллем, з яким він фактично кореспондував» [16, с. 75].

Б. Хмельницькому не вдалося розбудувати українську державу як парламентсько-аристократичну республіку з огляду на внутрішні та зовнішні обставини. Семирічна війна виснажила економіку України та людський потенціал. Польща прагнула відновити свою владу в Україні. Б. Хмельницький шукав порятунку в союзі з Туреччиною, Кримським ханством, щоб відстояти державний суверенітет. Проте всі спроби домовитися із цими сусідськими державами не увінчалися успіхом. Московське царство було зацікавлене укласти з гетьманом Б. Хмельницьким військово-політичний союз для спільної боротьби з Польщею, яка загрожувала не тільки Україні, але й Московії. Але «цар не надавав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Хоча Москва мала велике бажання взяти реванш за нещодавно завдані їй Польщею поразки, розірвати договір вона не наважилася з огляду на своє непевне тогочасне внутрішнє і міжнародне становище, тому й зайняла очікувальну позицію <...> За період з 1649 до початку 1654 р. в Україні перебувало 13 посольств із Москви. Водночас з України також відправлялися посольства до Москви» [17, с. 6].

Російська історіографія цілком і повністю сфальшувала юридичну сутність Переяславської угоди

1654 р. між Україною та Московією. Згідно з висновками О. Апанович, до цього часу не знайдено український оригінал договору 1654 р., існують лише списки-переклади (перекази) російською мовою [17, с. 36] та «жалувані грамоти» царя Олексія Михайловича Б.Хмельницькому. «Царська жалувана грамота від 27 березня 1654 р. називає гетьмана та Військо Запорозьке «підданими московського царя», але при цьому зазначає: Україні «быть под нашею, царского величества, рукою, по своим прежним правам и привилегиям и по всем статьям, которые писали выше сего», що, власне, передбачало не «підданство», а номінальну протекцію царя над Україною». Але Московське царство за своєю природою та характером було унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої українська гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною без феодального примусу працею на землі була своєрідною історичною антитезою. Отже, неминуче рано чи пізно царський уряд мав почати наступ на автономію України [17, с. 24, 26].

Україна допомогла Росії подолати Польщу і тим самим посилила її статус в геополітичному просторі. Створений російською історіографією міф про «возз'єднання України та Росії» не відповідає дійсності. Військово-політичний союз України з Росією проти Польщі надав самодержавству Росії реальну можливість стати імперською державою завдяки використанню економічного і соціального потенціалу козацької держави. Цей факт був усвідомлений наступником Б. Хмельницького гетьманом І. Виговським, який «уклав з поляками договір про повернення України до складу Речі Посполитої та в союзі з кримськими татарами в 1659 р. завдав поразки армії Трубецького під Конотопом» [12, с. 168].

Основною причиною того, що українська козацька держава надалі не реалізувала себе в геополітичному просторі, був конфлікт між представниками козацької старшини, який Росія використала на свою користь. Після утвердження московського самодержавства Україна поступово втрачала свої реальні можливості відновити в повному обсязі свій державно-правовий суверенітет. У міру того, як московське самодержавство впроваджувало на територію України свої військові гарнізони, посилювалась присутність і російської державно-правової термінології, яка була різким контрастом українській юридичній лексиці. Московське самодержавство з його

інститутами кріпосництва та мілітарними репресивними силами («опричина») було зацікавлене в будь-який спосіб схилити на свій бік частину української козацької старшини, надаючи різного роду привілеї, зокрема титулування дворянством і забезпечення правом на приватне землеволодіння та закріпачення селян. З 1663 р. автономія була звужена. Процес поглинання України російським самодержавством був невпинний, частково прихований, частково відверто настирливий, що привело до скасування Гетьманщини Петром І.

Катерина ІІ, зруйнувавши Запорозьку Січ, остаточно прирекла українських вільних селян на кріпацький стан. У російській державно-правовій системі поступово викорінювалась українська юридична лексика номінації інститутів держави і права, які захищали права і свободи селян-землевласників та інших соціальних верств. У назвах адміністративного поділу на українських землях виявляється великоросійський імперський мілітарний дух. Лівобережжя стає Новоросією, а весь український народ іменується малоросами. Усе це спрямовано на остаточне знищення історичної пам'яті українського народу про його державно-правову культуру європейського взірця, про його вольності та права селян на приватне землеволодіння.

Вищесказане дає змогу сформулювати висновки. По-перше, юридична термінологія є складною, динамічною, ієрархічно організованою системою термінологічних одиниць, які відбивають логічні зв'язки між правовими явищами й поняттями та в єдності становлять концептуальне бачення української національної історії держави та права. По-друге, вивчення сучасними поколіннями історії держави і права України буде поглибленим у юридичному розумінні текстів, у т. ч. документів, які містять терміни, що їхній зміст було перекинуто, спотворено та ідеологізовано в інтересах московського самодержавства. По-третє, українська юридична термінологія містить, окрім власних словотворень, запозичені з європейської правової культури терміни, тоді як московське самодержавство запозичило ключові категорії державно-правової культури в основному від Золотої Орди з максимально мілітарним змістом. По-четверте, відновлення в теорії та історії держави і права України юридичної лексики в її національно-смысловому змісті розширить горизонт бачення не лише минулого й теперішнього України, але і її майбутнього в європейському цивілізаційному просторі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артикуца Н. Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології / Н. Артикуца // Право України. – 1998. – № 4. – С. 56–57.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К. : Основи, 1994. – 520 с.
3. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів : Вид-во «Центр Європи», 1995. – 163 с.
4. Вернадский Г. Киевская Русь / Г. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН ; Аграф, 2001. – 448 с.
5. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Авгсбург, Німеччина : Прометей, 1946. – 180 с.
6. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
7. Ключевский В. Курс русской истории / В. Ключевский. – Т. 1. – М. : Историческая литература, 2002. – 298 с.

8. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 томах, 12 книгах / М. Грушевський ; редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1991–1998.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский ; примеч. В. Рычки, А. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – 397 с.
10. Сворак С. Політико-правова думка України XIX – XX століть про народовладдя : [монографія] / С. Сворак. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. – 375 с.
11. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : у 2 т. / [уклад.: Ю. Білоусов, І. Калаур, С. Гринько та ін.]; за ред. Р. Стефанчука та М. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – Т. 1. – 1168 с.
12. Российская корона. Князья. Цари. Императоры / гл. ред. Н. Ярошенко. – М. : Ридерз Дайджест, 2009. – 320 с.
13. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 17–18.
14. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 307 с.
15. Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави / В. Шевчук // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С. 26–44.
16. Продум М. Нація золотих комірців. Психоінформаційна концепція України / М. Продум. – Тернопіль: СМП «Мандрівець», 1994. – 168 с.
17. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. Апанович. – К. : «Варта», 1994. – 96 с.